

Prchavý subjekt

Elusive Subject

Několik pohledů na problematizaci subjektu na poli moderních a postmoderních společenských věd¹

Tomáš Jacko

Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 10, 771 80 Olomouc
tomasjacko@seznam.cz

Abstrakt/Abstract

Od poloviny dvacátého století se nejrůznější společenskovední disciplíny obzvláště důkladně zabývají otázkou subjektu, jeho povahy a vymežitelnosti. Koncept subjektu se ukazuje jako obtížně uchopitelný a celkově problematický. Na pozadí krátkých rozborů textů zvolených ze škály oborů od historie filozofie přes psychoanalýzu a sociologii až po teorii jazyka a filozofii vědy se v našem pojednání snažíme konstruovat mozaiku několika víceméně aktuálních pohledů na subjekt, na jejímž základě pak poukazujeme na vnitřní rozporuplnost samotného procesu, jímž je subjekt konstituován.

Since the middle of the twentieth century, the notion of the subject and the possibilities of delineating its nature have been the focus of particular attention within a number of humanities disciplines. The concept of the subject has proved difficult to tackle, and wholly problematic in general. Briefly analysing selected texts by authors involved in various fields of study, ranging from history of philosophy by psychoanalysis and sociology to theory of language and philosophy of science, we endeavour to construct a mosaic of several more or less contemporary views of the subject, on the basis of which we then point to the instability of the process itself by means of which the subject is constituted.

Já jsem já, já jsem já, já jsem já...

(Milan Kundera, Falešný autostop)

Úvod

Jedno z klíčových témat, jimiž se zabývá moderní a postmoderní teoretické myšlení, lze velmi zjednodušeně popsat jako „zabíjení subjektu“. Metafora smrti je ve filozofickém diskurzu posledních dvou století vůbec oblíbená jakožto vyjádření odklonu od tradičního pojetí určitého konceptu, se kterým bylo dosud nakládáno na základě

¹ Děkuji oběma recenzentům za cenné připomínky.

esencialisticky uplatňované intuice (nebo intuitivně uplatňovaného esencialismu): Nietzsche hovoří o smrti Boha, Barthes o smrti autora literárního textu, Derrida o smrti textu jako takového, Baudrillard o smrti reality. Ani subjekt, od dob Descartese ontologicky relativně stabilní veličina a současně vcelku bezpečná premisa epistemologických úvah, nebyl tohoto smutného osudu ušetřen.

V naší stati se pokoušíme předestřít několik příkladů problematizace subjektu na poli nejrůznějších společenskovedních disciplín, a to přibližně od poloviny dvacátého století, kdy se této otázce začalo dostávat intenzivnější pozornosti. Naší ambicí přitom není ani vykreslení jakéhosi celkového vývoje, ani plošné postižení většiny jednotlivých názorových proudů. Naopak, postupujeme velmi selektivně – na základě krátkých rozborů zvolených textů ze škály oborů od historie filozofie přes psychoanalýzu a sociologii až po teorii jazyka a filozofii vědy se snažíme konstruovat mozaiku kritických pohledů na subjekt, kterou lze považovat nikoli za vyčerpávající, avšak z hlediska našeho tématu za logicky i obsahově provázanou. Z této mozaiky pak závěrem abstrahujeme několik základních pozic, z nichž je možno problematizaci konceptu subjektu jakožto jednoznačně vymežitelné, esencialisticky pojímané kategorie uchopit.

Proti tradičnímu, racionalistickému pojetí subjektu vycházejícímu z descartovských a kantovských pozic vystoupil již ve druhé polovině devatenáctého století důrazně Friedrich Nietzsche. Jeho filozofie a Freudova psychoanalýza pak ve století následujícím představovaly dvě důležitá východiska francouzského myšlení, pro které byla právě otázka subjektu jedním ze stěžejních témat. Nejprve proto věnujeme pozornost některým výrazným postojům francouzských autorů, kteří v tomto ohledu hráli ústřední úlohu zejména v 60. a 70. letech dvacátého století. Pokud se jedná o pozdější myšlenkové proudy vztahující se přímo či nepřímo k problematice subjektu, zaměřujeme se na vybrané čelné představitele anglosaské tradice, a to s přihlédnutím k důrazu, jež tito myslitelé ve svých úvahách věnovaných subjektu kladou na otázku reference. Rozvolnění reference jakožto fundamentálního aktu vymezujícího subjekt lze totiž v předestřeném kontextu považovat za klíčový moment.

I.

Anihilovat tradiční subjekt coby pevný, prvotní bod zejména epistemologických úvah se velmi přímočaře rozhodl Louis Althusser. Historik a filozof Althusser se systematicky věnoval studiu marxistického myšlení, které se snažil oprostit od ideologického balastu. Otázkou subjektu, pojímanou především z pohledu utváření a plynutí dějin lidstva, a na druhé straně i otázkou pohledu subjektu na tyto dějinné procesy, se zabíral mimo jiné v rozsáhlé analýze Marxova myšlení, již vydal společně se svým žákem Étienneem Balibarem pod názvem *Čist Kapital (Lire le Capital, 1965)*. Zde se v kapitole věnované historickému vývoji Marxových teoretických pozic snažil ukázat, že z hlediska filozoficko-historického bádání – a v důsledku i z hlediska epistemologického tázání se – ztrácí koncept subjektu svoji tradiční autoritu, čímž v důsledku dochází i ke zpochybnění jeho tradičně pojímané existence:

[P]ohled [*la vue*] [na realitu] tak již není věcí individuálního subjektu, který by byl obdařen schopností „vidět“ a který by tuto schopnost uplatňoval, ať již pozorně nebo roztržitě. Pohled je záležitostí jeho strukturálních podmínek, je výpovědí plynoucí z reflexe, která je vlastní poli příslušné problematiky a která se zaměřuje na objekty a na problémy tohoto pole. Zrak [*la vision*] v důsledku toho ztrácí svá privilegia posvátného čtení – není ničím víc nežli reflexí imanentní nutnosti pojící objekt či problém k podmínkám jejich existence, které se naopak pojí k podmínkám jejich produkce.²

Na zkoumání dynamiky vztahů dějin a lidské společnosti, nahlížených optikou třídního boje, Althusser aplikoval ve své době prominentní strukturalistické metody. Z tohoto hlediska pak pracoval s konceptem subjektu pouze ve smyslu poukazujícím na podřízený vztah (*assujettissement*) individua vůči státní moci. Pokud jde ovšem o představu subjektu jakožto entity ukotvené v mechanismech historického vývoje a schopné se k procesům tohoto vývoje na epistemologické rovině vztahovat či na ně působit, takovému subjektu Althusser ve svých úvahách nakonec neponechává žádný prostor. Naopak tvrdí, že historie probíhá bez toho, že by bylo zapotřebí o otázce subjektu vůbec přemýšlet:

Podstatou třídního boje je v konečném důsledku jednota produkčních vztahů a produkčních sil vázaných produkčními vztahy určitého způsobu produkce v konkrétní historické sociální formaci. [...] Jakmile je tohle jasné, otázka „subjektu“ historie se vytrácí. Historie je nekonečný „přirozeně-lidský“ [*„naturel-humain“*] systém, jenž setrvává v pohybu, a motorem tohoto pohybu je třídní boj. Historie je proces, a to proces, v němž není subjektu. Otázka, jak „člověk utváří dějiny“, zcela mizí; marxistická teorie ji definitivně odvrhuje spolu s prostředím jejího zrodu – jímž je buržoazní ideologie.³

Althusser takto zavrhuje tradiční subjekt z pozice filozofa historie, přičemž se v důsledku nepřilíš vzdaluje závěrům Jacquese Lacana, který koncept subjektu ve stejné době problematizoval na poli psychoanalýzy. Psychoanalýza, ve Freudově i v Lacanově pojetí, ostatně pro Althussera představovala významnou oblast zájmu, neboť s odkazem na decentralizaci ega a jeho odštěpení od subjektu mohl dále argumentovat, že skončilo období, kdy bylo možno subjekt považovat za „původ, esenci, příčinu, činitel jej vnitřně odpovědným za veškeré determinace vnějšího objektu“.⁴

II.

V psychoanalýze podle Sigmunda Freuda subjekt především přestává být jednolitém, jasně vymezeným a sobě samému přímo poznatelným jsovcem – náhle vstupuje do hry temná sféra nevědomí, ve vztahu k němuž je vědomí navíc mnohdy pojímáno jako sekundární. Lacan jde ovšem ještě dál, neboť subjektu upírá nárok na jakoukoli

² Althusser (1973, s. 25).

³ Ibid., s. 30–31.

⁴ Althusser (1976, s. 72).

substanciální existenci a popisuje jej jako pouhý přelud, jenž má před očima sám sebe a jenž se naivně a marně snaží o uchopení svého bytí:

Je třeba říci, že filozofické *cogito* stojí u zrodu tohoto přeludu, v jehož důsledku si je moderní člověk tak jistý, že je sám sebou ve svých nejistotách ohledně sebe samého, a to i navzdory nedůvěře, kterou se mohl dávno naučit uplatňovat proti nástrahám sebelásky. Vždyť pokud [...] se rozhodnu nehledat význam za hranicemi tautologie a pokud se ve smyslu vět jako „válka je válka“ a „peníze jsou peníze“ rozhodnu být pouze tím, čím jsem, jak je možno mne oddělit od té zřejmé skutečnosti, že jsem v tomto aktu samotným?⁵

Důležitým elementem Lacanova pohledu na subjekt je koncept absence. Proti descartovskému racionalistickému axiomu „Myslím, tedy jsem“ staví Lacan svoji vlastní známou formuli „Myslím, kde nejsem; tudíž jsem, kde nemyslím.“⁶ Zdánlivou podstatou subjektu se tak stává absence myšlení – avšak eliminujeme-li myšlení, eliminujeme v něm ústřední konstitutivní kategorii, jejímž prostřednictvím lze subjekt pojímat, a důsledkem takového kroku je pak i absence subjektu samotného. To, čím subjekt není, potažmo to, na co subjekt nemyslí, se potom v Lacanově pojetí paradoxně stává determinující součástí subjektu, přičemž na druhé straně to, čím subjekt je, potažmo to, čím si subjekt myslí, že je, má z hlediska existence subjektu nulovou výpovědní hodnotu: „Je třeba říci: Nejsem tam, kde jsem hříčkou svého myšlení; na to, čím jsem, myslím v okamžiku, kdy nemyslím, že myslím.“⁷

Lacanova teorie tedy směřuje nezadržitelně k tomu, aby byl tradiční subjekt, minimálně na poli psychoanalýzy, rozbit na padrť. V rámci cyklu seminářů o základních psychoanalytických konceptech, uskutečněného roku 1964⁸ na pařížské *l'Ecole pratique des Hautes Études*, v tomto smyslu Lacan mimo jiné naznačoval mnohé epistemologické závěry, které je třeba z úvah o otázkách absence subjektu načrtnutých výše vyvodit. V kontextu těchto dosti problematických závěrů se pak subjekt jako kategorie formovaná ve vztahu k tradičním konceptům vědomí a nevědomí, vědění a ne-vědění, případně myšlení a absence myšlení, skutečně zcela rozplývá. Na vztahu terapeuta a klienta⁹ charakterizovaném klientovým emočním transferem¹⁰ Lacan

⁵ Lacan (1999, s. 514).

⁶ Ibid., s. 515.

⁷ Ibid.

⁸ Jacques Lacan vedl semináře, ať již v soukromém či veřejném formátu, řadu let; zmiňovaný cyklus byl prvním, jenž se konal na *l'Ecole pratique des Hautes Études*, a z hlediska obsahového je dnes považován za jeden z klíčových. Péčí Jacquese-Allaina Millera, Lacanova studenta, později zetě a editora, se většine těchto seminářů následně dostalo knižního vydání.

⁹ Lacan používá ve své době běžný pojem „pacient“; přikláníme se raději k pojmu „klient“, abychom zohlednili současný terminologický trend, jehož cílem je mimo jiné destigmatizace terapií prováděných mimo lékařské prostředí, případně poskytovaných jedincům, kteří nezbytně nevykazují symptomy nemoci v tradičním smyslu slova.

¹⁰ Transfer je psychoanalytický koncept rozpracovaný v původní podobě Sigmundem Freudem. Označuje přenos klientovy emoční vazby z určitého předmětu či osoby (většinou z raného dětství) na nový předmět či osobu, aniž by v této nové vazbě byly replikovány emoční spouštěče vazby původní. Primárně se psychoanalýza zaměřuje na otázku takového typu transferu, kdy se objektem klientovy nové emoční vazby stává sám terapeut.

například ilustruje nebulózní povahu každého emočního vztahu jako takového. Důsledkem tohoto pohledu na věc je pak myšlenka, že ani subjekt sám – jakožto konstituent a zároveň participant dotýčným způsobem rozmlženého emočního vztahu – nedisponuje potenciálem zaručujícím uchopitelnou formu bytí. Lacan přitom v daném konkrétním případě hovoří o „subjektu, u něž se předpokládá vědění“ (*sujet supposé savoir*), jímž se rozumí subjekt osoby terapeuta, a naznačuje v této souvislosti nejednoznačnost otázky bytí subjektu, jakož i problematičnost jejího teoretického uchopení, na rovině emočního vztahu subjektu k „Jinému“ nebo „Druhému“ (*l'Autre*):

Bez ustání používáme termín *likvidace* transferu, aniž bychom měli zdání o tom, co tím chceme říci. [...] Je-li transfer uplatněním nevědomí, máme na mysli, že by transfer mohl spočívat v likvidaci nevědomí? Jsme po analýze zbaveni nevědomí? Nebo se jedná o to, [...] že by měl být jako takový zlikvidován subjekt, u něž se předpokládá vědění? Každopádně by bylo pozoruhodné, kdyby tento subjekt, u něž se předpokládá vědění, vědění týkající se vás [tj. klienta], a jenž o vás ve skutečnosti neví nic, měl být považován za zlikvidovaný právě v okamžiku, kdy na konci analýzy začíná – minimálně o vás – vědět alespoň něco. Právě v okamžiku, kdy se subjektu dostává největší konzistentnosti, bychom měli mít za to, že se rozplynul. Má-li slovo likvidace vůbec nějaký smysl, musí se tudíž jednat vlastně o permanentní likvidaci onoho klamu, jehož prostřednictvím má transfer tendenci projevovat se v uzavření nevědomí. [...] Tím, že se [subjekt] vztahuje k tomu, kdo ho má milovat, snaží se uvést Druhého do přeludového vztahu, v němž jej přesvědčí, aby byl ve stavu být milován [*d'être aimable*]. [...] Jakožto zrcadlový přelud [*mirage spéculaire*] vykazuje láska podstatu klamu.¹¹

Obecněji vzato usiluje subjekt podle Lacana o vztah k Druhému mimo jiné proto, že se takto bezděky snaží naplnit své vlastní prázdno, vyrovnat své neustále hrozící zmizení, vyvážit onu již zmiňovanou absenci svého hmatatelného bytí. V pojednání nazvaném „Pozice nevědomí“ (*Position de l'inconscient*, 1964¹²) Lacan tuto myšlenku nedostatku vedoucího k touze po Druhém rozpracovává a konstatuje, že se jedná o neodmyslitelnou charakteristiku nevědomí:

[Subjekt] se prakticky setkává s touhou po Druhém ještě dříve, než je schopen ji nazvat touhou, natož si představit její objekt. Dosadí si tedy postrádání [*manque*] sebe sama, a to v podobě, v jaké by jej postrádal Druhý, kdyby zmizel on sám. Toto zmizení má přitom takřkajíc na dosah ruky, ze strany sebe sama, se kterým se zpětně setkává v důsledku svého prvotního odcizení¹³. Tímto způsobem však subjekt nezaplňuje trhlinu, s níž by se setkával v Druhém, nýbrž trhlinu v podobě ztráty, kterou je konstituována jedna z jeho částí a kterou je on sám současně ve dvou částech konstituován. Zde tkví spirála, v níž separace představuje návrat odcizení. Právě proto, že *operuje se ztrátou* sebe sama, dostává se subjekt tam, kde začínal.¹⁴

¹¹ Lacan (1990, s. 297–298); kurziva J. L.

¹² Přepřacované znění z roku 1960.

¹³ Jedná se o odcizení plynoucí z toho, že se subjekt podle Lacana ustavuje jako označující (*signifiant*), což vyžaduje předpoklad Druhého, vůči němuž je akt označení vztahován. Subjekt se tedy v první řadě nekonstituuje v relaci k sobě samému, nýbrž v relaci k „cizímu“, k předpokládanému Druhému.

¹⁴ Lacan (1999a, s. 324); kurziva J. L.

Teorie subjektu v pojetí Lacanovy psychoanalýzy je velmi komplexní a nemáme zde prostor pro její systematictější rozebrání. Poté, co jsme tedy jen stručně nastínili některé její momenty spolu se směry, jimiž se na jejich základě může problematizace subjektu odvíjet, zmíníme se o dalších pohledech na subjekt – prizmatem konceptu identity se jeho vymezením zabývala a zabývá etnologie, sociologie, ale i moderní analytická filozofie. Freudem a Lacanem analyzovaný dialektický vztah subjektu a „Jiného“ či „Druhého“, vůči němuž se subjekt vztahuje, aby se mohl identifikovat, je přitom zmiňovaným disciplínám – minimálně na obecné rovině – v mnoha případech společný.

III.

Pokud jde o etnografické a etnologické bádání, revoluční přístup představovalo v polovině dvacátého století dílo Claudea Lévi-Strausse, který svou důsledně strukturalistickou metodologií připravil cestu k tomu, aby se etnologie zřekla primordialistického pozitivismu, následně přijala za své konstruktivistické myšlení a vyústila do současného bádání, jehož těžištěm je kulturní a sociální antropologie. Zjednodušeně řečeno lze tvrdit, že moderní antropologie chápe subjekt jako dynamickou entitu, jež pojímá a konstruuje svoji identitu jako funkci aktuálních společenských a kulturních kontextů. Tento relativistický pohled na identitu jakožto determinující kvalitu subjektu výstižně shrnul například Paul Henri Stahl, francouzský etnolog (původem z Rumunska), který vystoupil jako jeden z řečníků na cyklu seminářů věnovaných tématu identity, jež Lévi-Strauss koordinoval v letech 1974–1975. Ve svém pojednání v tomto smyslu hovořil konkrétně o kulturních a sociálních vazbách existujících do nedávné minulosti na balkánském venkově:

Pro rolníky a obecně pro obyvatele venkova bylo v minulosti životně důležité, aby v okamžiku setkání s určitou osobou věděli, s kým mají co do činění. Nevědomost s sebou nesla riziko, že se člověk bude chtít oženit s dívkou, se kterou je manželství vyloučeno, že se sejde s někým, s nímž by měl vyrovnat krevní mstu předtím vykonanou na vlastní skupině, nebo že vstoupí do kontaktu s osobou jiného vyznání, čímž by byl poskrvněn. Toto vše pak vysvětluje, proč venkované nejen sami dodržovali pravidla, která ostatním usnadňovala jejich rychlé zařazení do skupiny, jejímiž byli členy, ale proč současně rovněž věnovali bedlivou pozornost detailům, na jejichž základě mohli sami odhalit skupinovou identitu těch, s nimiž se setkávali. Závěrem lze konstatovat, že identita na sebe bere různé formy v závislosti na konkrétních situacích a že každý jedinec je v daný okamžik nositelem [*possède*] vícero identit.¹⁵

Obecněji myšlenku identity jako produktu interakce subjektu a jeho „okolí“ formulovali Peter Berger a Thomas Luckmann v dnes již klasické teoretické práci z oblasti sociologie, která pod názvem *Sociální konstrukce reality (The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge)* vyšla poprvé v roce 1966. V souvislosti s otázkou subjektivní reality Berger a Luckmann charakterizují identitu takto:

Identita je formována sociálními procesy. Jakmile jednou vykrytalizuje, sociální vztahy ji pak udržují, modifikují, nebo dokonce přetvářejí. Sociální procesy činné při formování i při udržování identity jsou determinovány sociální strukturou. Identity produkované v rámci součinnosti organismu, vědomí jedince a sociální struktury potom naopak na tuto sociální strukturu reagují, udržují ji, modifikují, nebo dokonce přetvářejí.¹⁶

Stahl ve výše citovaném pojednání poukazuje na dynamický charakter identity, aniž by z něho vyvozoval důsledky pro možnosti etnologického či obecnějšího společenskovedního bádání a pro způsoby, jimiž je pak možno analyticky nakládat se získanými daty. Berger a Luckmann v tomto ohledu zmiňují konkrétní – teoretické i praktické – potíže, jež mohou vyvstat například v rámci psychiatrického vyšetření, které má ověřit, do jaké míry je subjekt „v kontaktu s realitou“. „Se *kerou* realitou?“¹⁷, měl by se podle nich konstruktivisticky smýšlející odborník okamžitě otázat. Z hlediska důsledného kulturního relativismu se ovšem v takovýchto podmínkách jeví jako nemožné, aby byl subjekt definitivně uchopen jakožto předmět analýzy, neboť nikdy nelze objektivně nahlédnout relevantní sociální vztahy, struktury a kontexty tímž způsobem, jakým je nahlíží a prožívá subjekt sám – což jinými slovy znamená, že nelze analyticky pojmut faktory, jimiž subjekt konstruuje svoji identitu, a jimiž je tedy v důsledku konstituován.

IV.

Procesu, jímž subjekt konstruuje sebe sama, se důkladně věnoval ve svém pozdním díle rovněž Michel Foucault. Zejména ve svých seminářích vedených na *Collège de France* a v nedokončeném opusu *Dějiny sexuality (Histoire de la sexualité I. – III., 1976–1984)* věnoval Foucault pozornost antickému konceptu péče o sebe (*epimeleia heautou, cure sui*), jeho postupným proměnám a pozdějším rezonancím v raně středověkém myšlení – ale rovněž, podobně jako ve svých jiných dílech, diskurzivním praktikám moderní doby z hlediska jejich vývoje od 17. a 18. století. V *Dějínách sexuality* pak Foucault rozebírá mimo jiné klíčový moment, jímž je subjektu připisována určitá identita a jímž subjekt tuto identitu přijímá za svou – jedná se o akt, kterým je konkrétní jednání jedince přetaveno v determinující složku jeho já.

Známým příkladem je Foucaultův výklad konceptu homosexuality: dřívější pojem „sodomie“ odkazoval na určitou činnost, pojem „sodomita“ pak byl označením nepřesahujícím z referenčního hlediska sféru praktického výkonu dané činnosti. Ovšem člověk označený jako „homosexuál“ si toto označení nese životem permanentně, ve všech složkách svého konání a bytí, a to bez ohledu na fakt, že převážná většina těchto složek nijak nesouvisí s uskutečňováním sexuálního styku s osobou téhož pohlaví. Jedná se o jeho identitní charakteristiku, uvalenou na něho prostřednictvím diskurzů

¹⁵ Stahl (2010, s. 302).

¹⁶ Berger & Luckmann (1975, s. 194).

¹⁷ Ibid., s. 196; kurziva P. L. B. & T. L.

ustavených a institucionalizovaných na poli vědy, medicíny a práva; současně se ovšem jedná o prizma, jehož prostřednictvím se daný jedinec alespoň do jisté míry sám nahlíží:

Sodomie byla v pojetí dřívějšího občanského nebo kanonického práva typem zakázaného jednání; kdo se jí oddával, byl pouze jejím subjektem z právního hlediska. Homosexuál 19. století se stává osobností: má minulost, dosavadní život a dětství, charakter, způsob života; rovněž morfologii, indiskrétní anatomii a možná i mysteriózní fyziologii. Nic z toho, čím v souhrnu je, se nevymaní jeho sexualitě. Jeho sexualita je mu konsubstanciální, avšak nikoli jako běžný hřích, nýbrž jako jeho jedinečná přirozenost [*nature singulière*]. Je třeba mít na paměti, že homosexualita se konstituovala jako psychologická, psychiatrická, medicínská kategorie v den, kdy byla charakterizována [...] ne jako určitý typ sexuálních vztahů, nýbrž jako jistý druh sexuální citlivosti, jako jistý způsob, jímž v sobě člověk převrací mužskost a ženskost. Homosexualita se objevila jako jedna z forem sexuality v okamžiku, kdy byla přetavena z praktikování sodomie v určitou vnitřní androgynii, v hermafroditismus duše. Sodomita byl odpadlíkem; homosexuál je nyní biologickým druhem.¹⁸

Foucault tak nabízí jiný, temnější pohled na formování identity subjektu v aktuálním společensko-kulturním kontextu než Stahl či Berger s Luckmannem – a koneckonců i než celá humanistická tradice společenských věd: ukazuje, že sebepojetí subjektu prýští z jeho identitních znaků, jež mu jsou přiděleny mocenskými strukturami a jimiž je v kontextu těchto struktur determinován.

V.

Kanadský filozof a historik Ian Hacking ukazuje, že se toto Foucaultovo hledisko výrazně odráží i v pozdějším filozofickém myšlení, a to s politickými konsekvencemi. Zmiňuje se o teoretických směrech, které v souladu se shora popisovanými etnologickými a sociologickými formulacemi identity vycházejí z předpokladu, že subjekt (v Hackingově vyjádření *the self*) je do značné míry determinován existujícími sociálními, zejména mocenskými vzorci, a že je tudíž namísto o něm hovořit jako o sociálním konstruktu. Tyto směry pak staví do kontrastu s tradičně založenými individualistickými názorovými proudy, jež považují sociální struktury za sekundární entity vytvořené primárně existujícími jednotlivci, a ukazuje, že „foucaultovské“ teorie právě tuto hierarchizaci převracejí:

Dnešní anglofonní tradice politické teorie zdůrazňuje svobodu a práva jednotlivce. Lidské bytosti jsou pojímány jako nezávisle existující [*self-subsistent*] atomy, které vstupují do vztahů s jinými lidskými bytostmi. [...] Takováto vyobrazení nás vybízejí k tomu, abychom předpokládali, že nejprve existují jednotlivé subjekty, a až poté tu jsou společnosti. Jedná se o úspěšný model, pokud jde o úvahy o spravedlnosti, povinnosti, vládě a právu. [...] Jiní [teoretici], kteří tímto způsobem zpočátku rovněž uvažovali, docházejí k uvědomění, že navzdory jejich výchově a navzdory

¹⁸ Foucault (2010, s. 59).

východiskům značné části politického diskurzu ovládajícího společnosti, jichž jsou oni sami členy, je atomický presociální subjekt škodlivým mýtem.¹⁹

Hacking kromě toho podobně jako Foucault zmiňuje proces, kdy je jisté lidské chování vhodnými nástroji v rámci diskurzivního prostoru přetaveno v determinující identitní znak s dalekosáhlými důsledky. Hovoří v této souvislosti o fenoménu týrání dětí a zaměřuje se přitom na to, jak se v průběhu dvacátého století v dotyčném tematickém poli vyvíjela terminologie, způsoby formulace konkrétních témat, ale i obecné postojové a hodnotové ukotvení celé problematiky. Všímá si rozdílu mezi počátečním, pozdně viktoriánským pojetím, kdy se hovořilo o „krutém zacházení s dětmi“ (*cruelty to children*), které bylo pokládáno za zlo, avšak nebyly mu připisovány strukturální charakteristiky ani dalekosáhlá sociální rizika, a moderním, současným pohledem na věc. Tento pohled zahrnuje termín „týrání dětí“ (*child abuse*), definici souboru důsledků daného jevu jakožto syndromu, jeho rozpracování na poli medicíny, psychologie a sociologie, jeho reflexi v oblasti legislativy a politiky, jakož i vznik nejrůznějších relevantních asociací, nadací a dalších subjektů. Pozornost si zaslouží zejména paralela, již lze identifikovat mezi výše naznačeným vznikem Foucaultova „homosexuála“ a Hackingovým popisem toho, jak se diskurzivní prostor zmocňuje rámce pro utváření identity pachatele týrání. Hacking vykresluje rozdíly mezi viktoriánským vnímáním pachatele krutého zacházení a moderním pohledem na pachatele týrání následovně:

[Na přelomu 19. a 20. století] nebylo kruté zacházení s dětmi problémem medicíny, zatímco týrání dětí bylo na poli medicíny konceptualizováno [*medicalized*] od počátku. Byli to pediatři, kdo příslušnou myšlenku přednesli. Osoby týrající děti byly popsány jako nemocné. Kruté zacházení oproti tomu zkoumáno nebylo. Muži, kteří bili své děti, neprocházeli lékařským vyšetřením, jako by představovali zvláštní druh nemocných jedinců. [...] Nebyla tu snaha o kontrolu [krutého zacházení] prostřednictvím zvláštního typu poznatků o krutých jedincích. Nevzniklo zde přesvědčení, že krutý rodič je „druhem“ lidské bytosti, který může být předmětem odborných poznatků.²⁰

Vidíme tedy, že i v Hackingem předkládaném případě dochází k tomu, že je určité jednání definováno jako faktor konstituující identitu některých jedinců. Může vyvstat otázka, do jaké míry se daní jedinci s takovou identitou vnitřně ztotožňují, avšak z hlediska mocenských mechanismů, které proces formování jejich identity ovládají, je taková otázka irelevantní.

VI.

Právě onu autoritativní a současně do jisté míry odosobněnou až mechanizovanou povahu popsaného procesu analyzuje Judith Butler. S odkazem na Austinovu teorii řečových aktů Butler v práci nazvané *Popudlivý projev*²¹ ukazuje, že volní potenciál

¹⁹ Hacking (1999, s. 15).

²⁰ Ibid., s. 135.

²¹ Butler (1997). Výraz „excitable“ může vyjadřovat schopnost popudit, ale i kapacitu být popuzen. „Speech“ překládáme jako „projev“, neboť Butler odkazuje nejen na verbální akty, nýbrž i na jiné typy

jednotlivce je z hlediska konstituování identity takového jednovlivce jako subjektu velmi omezen, potažmo že jeho funkčnost vyznívá naprázdno:

Představte si vcelku uvěřitelnou situaci, kdy je někdo osloven jménem a otočí se, jen aby se tomuto jménu vzepřel: „To nejsem já, spletli jste se!“ A dále si představte, že si dané jméno na člověka i poté vynucuje nárok, dále vymezuje prostor, v němž se pohybuje, konstruuje možnosti jeho sociálního pozičního ukotvení [*social positionality*]. Navzdory jeho protestům se síla interpelace nepřestává projevovat. Diskurz člověka konstituuje, avšak z odstupů. Interpelace [...] vyžaduje uznání autority a současně přiděluje identitu tím, že dané uznání úspěšně vynucuje. Identita je funkcí tohoto řetězce, avšak neexistuje předem. Označení vytvořené interpelací není deskriptivní, nýbrž inaugurační. Jeho cílem je vytvořit určitou realitu, nikoli vypovídat o realitě existující; a realitu vytváří tím, že cituje existující konvence.²²

Popsanou situaci Butler konkretizuje na případu, kdy americká armáda v rámci zákazu účasti homosexuálů na vojenské službě vytvořila definici jednání, jež je v armádním kontextu považováno za homosexuální. Tato definice kromě homosexuálního styku a manželského svazku s osobou stejného pohlaví či snahy o takový svazek zahrnuje i prohlášení dotyčného jedince, že je homosexuál. Řekl-li tedy o sobě člověk ve vojenské službě, že je homosexuální, byl tento řečový projev sám o sobě považován automaticky za „praktické“ homosexuální jednání, které je zapovězeno a které zakládá důvod pro to, aby byl dotyčný člověk z armády vyloučen.²³ Butler zde poukazuje na paradoxní situaci, kdy určitý jedinec nesmí ve stanoveném diskurzivním kontextu použít určitý termín, neboť by se pouhým jeho vyslovením stal jeho referentem, a byl tak vystaven perzekuci (v podobě odepření jistého práva):

[Z]ájmem státu a armády je [...] *udržet si kontrolu* nad tím, co bude dotyčný termín znamenat, a nad podmínkami, v nichž může být vysloven promlouvajícím subjektem. Tato promluva je přitom přesně a výlučně vyhrazena těm subjektům, kteří termínem, jež vyslovují, nejsou označeni. Daný termín má být i nadále používán k označování ostatních, avšak nemůže být použit těmi, kdo by jej mohli použít k popisu sebe sama [...]. Termín „homosexuál“ v důsledku popisuje třídu osob, jimž má být zakázáno sebe sama definovat; vždy je atribuován zvnějšku. [...] Homosexuál je někdo, jehož definici je třeba ponechat na ostatních, někdo, komu je upřen akt sebeurčení z hlediska sexuality, někdo, pro něhož je podmínkou účasti na vojenské službě zapření sebe sama.²⁴

Butler na tomto příkladu dále ukazuje, že popsáním regulativním postupem americké armády dochází k relativizaci Foucaultova pojetí konstrukce homosexuality, ba k jeho obrácení naruby. Jak jsme uvedli výše, jednání popisované dnes jako homosexuální

jednání (např. vztyčení hořícího kříže na pozemku afroamerické rodiny), jež jsou americkým právním řádem pokládány (nebo nepokládány) za činy, na něž se vztahuje svoboda projevu. V této souvislosti lze rovněž poukázat na pojem „hate speech“, jež je podle našeho názoru vhodné překládat jako „nenávistný projev“, neboť se zdaleka nevztahuje jen na prostor verbálního vyjadřování.

²² Butler (1997, s. 33).

²³ Americký prezident Barack Obama dne 22. prosince 2010 podepsal zákon, jímž byl tento diskriminační přístup armády k homosexuálům po sedmnácti letech platnosti zrušen.

²⁴ Butler, (1997, s. 105); kurziva J. B.

existovalo podle Foucaulta již v období řecké antiky, dalo by se tedy říci prakticky odjakživa, avšak teprve v nedávné době se stalo konstitutivní kategorií identity subjektu. V rozebíraném postupu uplatňovaném americkou armádou však je podle Butler posloupnost obrácená, neboť připsání identity je samo o sobě považováno za jednání determinující tuto identitu. Prohlášení, jímž se určitá osoba identifikuje jako homosexuální, neodkazuje (pouze) k jejímu homosexuálnímu jednání, nýbrž představuje „diskurzivní uskutečnění takového jednání“.²⁵

VII.

Tento začarovaný kruh připomíná logickou smyčku, na niž poukázal John Searle v otázce referenční stability „sociálních konceptů“. Searle odlišuje sociální koncepty (majetek, peníze, právo) od „přirozených konceptů“ (strom, kámen, atom). Povaha sociálních konceptů se podle něho vyznačuje mimo jiné tím, že jejich existence do značné míry závisí na našem postoji k nim. Existence peněz je například závislá na skutečnosti, že lidé jsou přesvědčeni o tom, že se v případě určitých entit (ať již fyzických bankovek a mincí, nebo číselných údajů v příslušných dokumentech či elektronických souborech) jedná o peníze, že je lze používat určitým definovaným způsobem a že je lze – jakožto typ²⁶ entity, byť ne vždy ve všech konkrétních exemplářích tohoto typu – odlišit od entit, které penězi nejsou. Ovšem z tohoto hlediska se ukazuje, že otázku definice konceptu peněz není na rovině teorie možno jednoznačně uchopit:

Pokud je v obsahu tvrzení, že něco jsou peníze, zahrnuto mimo jiné tvrzení, že lidé jsou přesvědčeni o tom, že jsou to peníze, co je pak obsahem dotyčného přesvědčení? Pokud je v obsahu přesvědčení o tom, že něco jsou peníze, zahrnuto mimo jiné přesvědčení, že jsou to peníze, pak je přesvědčení o tom, že něco jsou peníze, částečně přesvědčením o tom, že lidé jsou přesvědčeni o tom, že jsou to peníze; obsah posledního jmenovaného přesvědčení pak opět nelze vysvětlit bez toho, abychom opakovali tentýž atribut stále dokola. [...] Něco může být hora, i když nikdo nebude přesvědčen, že to hora je. Něco může být molekula, i když si o tom nebude myslet nikdo nic. Ovšem v případě sociálních skutečností je náš přístup k danému fenoménu pro tento fenomén částečně konstitutivní.²⁷

²⁵ Ibid., s. 113.

²⁶ Searle ve své teorii rozlišuje mezi „typem“ (*type*) a „exemplářem“ (*token*), čímž řeší hraniční případy, kdy by shodou okolností došlo například ke ztracení či nerozpoznání jedné konkrétní bankovky. Ta by byla i nadále penězi (typem), ačkoli by ji (exemplář) za peníze nikdo nepovažoval. Podobně lze řešit opačný případ – padělaná bankovka (exemplář) penězi (typem) není, ačkoli za peníze považována je. Tento přístup pochopitelně vyvolává četné epistemologické a ontologické otázky, odkazující až k tématu Aristotelových esencí, avšak Searle pojednává především o sociální realitě a jejím konstruování, takže tyto otázky logicky leží mimo oblast zájmu.

²⁷ Searle (1995, s. 33).

Podobně funguje referenční rámec pojmu „homosexuál“, jak jej analyzuje Butler²⁸ – i v jeho případě je samotný akt reference jednou ze složek, jíž se ustavuje existence²⁹ referentu. Přidržíme-li se konstruktivistických pozic, budeme považovat všechny složky identity jedince za searleovské sociální skutečnosti,³⁰ z čehož vyplynou dva důležité důsledky.

Za prvé se dostáváme z jiné strany k Lacanovu pohledu na subjekt, jehož jedinou alespoň částečně představitelnou esencí je absence – nyní je tu subjekt, jehož atributem je absence esence. Tak či onak, esencialistické pojetí subjektu je, mírně řečeno, zřejmě jen obtížně udržitelné. Za druhé se ukazuje, že sociální konstrukci identity jakožto procesu konstituujícímu subjekt je vlastní nepřekonatelná vnitřní rozporuplnost. Kromě samotné její procesuální povahy, implikující nepřetržité dynamické proměny v závislosti na řadě rovněž dynamicky se proměňujících faktorů, je totiž třeba brát v úvahu především kluzkost reference jakožto aktu, který je pro konstrukci identity a ustavení subjektu centrální. Jak jsme ukázali výše, reference je aktem, jenž zároveň odkazuje i konstituuje, jenž definuje i utváří, jenž generuje významy a současně vždy odkazuje sám k sobě.

VIII.

Subjekt je v tomto kontextu tudíž neuchopitelný. Není tomu tak ovšem proto, že bychom pro jeho uchopení jednoduše neměli k dispozici vhodné analytické nástroje, nýbrž proto, že koncept subjektu je organicky provázán s epistemologickými problémy, jež jsou nevyhnutelně vlastní diskurzům, které jej obepínají.

Mohli bychom nyní zopakovat s odkazem na Althussera a Lacana, že subjekt neexistuje nebo že je rozbit. Americký neomarxistický literární teoretik Fredric Jameson volí pro vyjádření takto popsaného problému již zmiňovanou metaforu „smrti“. Smrtí subjektu má přitom ovšem na mysli zejména situaci na poli současných teorií, jejichž pozice jsou podle Jamesona předurčeny skutečností, že byl subjekt naznačeným způsobem problematizován. Výsledný stav lze shrnout jako konec individualismu jako takového:

Velké modernistické směry [*great modernisms*] vycházely z vytvoření osobního, soukromého stylu, nezaměnitelného jako otisk prstu, jedinečného jako lidské tělo. To ovšem znamená, že je modernistická estetika jistým způsobem organicky spojena s koncepcí jedinečného subjektu [*self*] a osobní identity, jedinečné osobnosti a individuality [...]. Dnes se ovšem teoretici sociálních věd, psychoanalytici, dokonce

²⁸ Butler se mimochodem ve svých dalších pracích analogickým způsobem zabývá i způsoby, jimiž je konstituován gender.

²⁹ „Existenci“ zde a výše máme na mysli její konstruktivistické pojetí v rámci Searleovy sociální reality. Z pohledu Foucaultova myšlení by možná bylo bezpečnější uchýlit se například k pojmu „diskurzivní fixace“.

³⁰ V tomto ohledu je dlužno poznamenat, že i takové atributy, jež bývají často bez dalšího pokládány za vrozené – jako je rasa (a nikoli pouze etnikum) či pohlaví (a nikoli pouze gender) –, lze na poli dnešní sociální antropologie vysvětlit jako sociální konstrukty.

lingvisté, nemluvě o nás, kteří pracujeme v oblasti kultury a kulturních a formálních změn, všichni z mnoha různých perspektiv zabývají myšlenkou, že tento druh individualismu a osobní identity patří minulosti, že starý individuální či individualistický subjekt je „mrtev“ a že by koncept jedinečného subjektu i teoretické základy individualismu bylo dokonce možno popsat jako ideologické.³¹

Závěr

Pokusili jsme se prezentovat některé způsoby, kterými se teoretické myšlení nejrůznějších disciplín v několika posledních dekadách vyrovnávalo s otázkou subjektu. Společným rysem těchto způsobů je nedůvěra ke konceptu subjektu v podobě, kterou jsme nazvali tradiční – tedy nedůvěra k racionalistickému pojetí subjektu jakožto neproblematické kategorie zaručující stabilitu ontologickým i epistemologickým úvahám. Z výše načrtnutých pozic, jež uvedení autoři k problematizaci tradičního subjektu zaujímali, můžeme abstrahovat některé trajektorie, jimiž se jejich kritika tradičního chápání subjektu ubírá.

Za prvé se ukazuje, že subjekt již nelze chápat jako entitu, která by byla sobě samé transparentní na základě reflexe vlastního prožívání. Lacanova psychoanalýza vykresluje subjekt naopak jako entitu, k níž je možno se přiblížit především v okamžicích absence myšlení, čímž se však rozměňuje možnost jeho analytického uchopení. Lacanův subjekt se navíc poznání sama vzdaluje tím více, čím důkladněji o poznání usiluje, neboť se utápí v preludech, které v rámci takového úsilí generuje a které považuje za aproximace sebe sama. Funkce subjektu coby epistemologického pilíře je tak rozložena.

Za druhé lze konstatovat, že subjekt přestává být individualisticky pojímaným konstitutivním prvkem společnosti, zajišťujícím konstruování a zachovávání jejích elementárních atributů, a je vnímán jako produkt neosobních, ekonomicko-sociálních sil. Jak nezávisle na sobě ukazují například Foucault a Hacking, subjekt tímto způsobem ztrácí ontologickou prioritu a realizuje se jako projekce zvnějšku připisovaných identit. Dochází tak k přeorientování aktu reference, jímž je subjekt vymezován, neboť namísto dřívějšího „já jsem“ se dostává ke slovu „ty jsi“. Je tak tedy problematizována i centrální úloha subjektu v pletivu socio-ekonomických vztahů a v procesu jejich vývoje.

Za třetí však dochází i k problematizaci samotné reference odkazující k subjektu. Butler naznačuje, že referenci v tomto ohledu nelze pojímat pouze jako deskriptivní úkon, jímž je subjekt determinován připsáním identity, nýbrž současně i jako úkon konstitutivní, jímž je subjekt jakožto referent vůbec ustaven. Komplikuje se tak ovšem samotný referenční akt, neboť připisování identit v sobě vždy obsahuje zpětný odkaz na akt takového připsání. Zpochybněna je tedy vymezenost subjektu prostřednictvím reference jako takové.

³¹ Jameson (1998, s. 5–6).

Ze subjektu se tak stává velmi prchavý koncept. Ovšem možná právě proto nebude až tak snadné jej pohřbít.

Literatura

- Althusser, L. (1973): „Du «Capital» à la philosophie de Marx“. In Althusser, L. & É. Balibar, *Lire le Capital I.*, F. Maspero, Paris, 1973, s. 9–86.
- (1973a): *Réponse à John Lewis*. F. Maspero, Paris.
- (1976): „Freud et Lacan“. In Althusser, L., *Positions (1964–1975)*, Éditions sociales, Paris, 1976, s. 9–34.
- Berger, P. L. & T. Luckmann (1975): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Penguin University Books, Middlesex.
- Butler, J. (1997): *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. Routledge, London.
- Foucault, M. (2010): *Histoire de la sexualité I.: La volonté de savoir*. Éditions Gallimard, Paris.
- Hacking, I. (1990): *The Social Construction of What?* Harvard University Press, London.
- Jameson, F. (1998): *The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern 1983–1998*. Verso, New York.
- Lacan, J. (1990): *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Éditions du Seuil, Paris.
- (1999): „L'instance de la lettre dans l'inconscient“. In Lacan, J. *Écrits I.*, Éditions du Seuil, Paris, 1999, s. 490–526.
- (1999a): „Position de l'inconscient“. In Lacan, Jacques. *Écrits II.*, Éditions du Seuil, Paris, 1999, s. 309–330.
- Searle, J. R. (1995): *The Social Construction of Reality*. The Free Press, New York.
- Stahl, P. H. (2010): „Soi-même et les autres: Quelques exemples balkaniques“. In *L'identité*, ed. Claude Lévi-Strauss, Presses Universitaires de France, Paris, 2010, s. 287–303.

Pozn.: Všechny citované pasáže uvádíme ve vlastním překladu.